

VIRTUS

22 | 2015

Willem van Ham

Bergen op Zoom

Residentie en stad*

9

Het woord ‘residentie’ heeft in de Nederlandse taal veel betekenissen. Residentie is een benaming voor het min of meer permanente verblijf (paleis) van een staatshoofd of vorst met zijn hofhouding. In de loop van de vijftiende eeuw nam het belang van de daaraan verbonden administratieve diensten toe. In de bloeitijd van de Europese vorstenhuizen had het begrip vooral betrekking op de paleizen van keizerlijke en koninklijke staatshoofden. Tegenwoordig lijkt het afgesleten tot een benaming voor luxe wooncomplexen in deftige stadswijken. Als het residentiële complex binnen of in de onmiddellijke omgeving van een hoofdstad ligt, noemt men de laatste ook wel residentiestad. Het gebruik van die term is zinvol, als er binnen het land meerdere vorstelijke verblijven zijn of als een concurrerende stad die titel draagt. Het Koninkrijk der Nederlanden is daar een mooi voorbeeld van: de titel van hoofdstad viel in 1813 aan Amsterdam toe, terwijl het regeringscentrum in ’s-Gravenhage bleef gevestigd. Om de verwarring nog te verhogen, bevond zich de gewoonlijke verblijfplaats van het staatshoofd (koningin Juliana, 1948-1980) tamelijk ver daarbuiten, in het paleis Soestdijk onder Baarn (prov. Utrecht).¹ Tot dusverre lijkt het althans in ons land op dat de term ‘residentie’ vrijwel gedachteloos wordt gebruikt, als het ware als een vanzelfsprekendheid. Vooral in het buitenland hebben de deskundigen zich in de achtergrond en betekenis

* Deze bijdrage is een sterk herziene bewerking van de eerder verschenen Duitse bijdrage ‘Bergen op Zoom als Residenzstadt’, in: G. von Büren, H.-H. Häffner en G.U. Großmann, ed., *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (München-Berlijn, 2004) 81-94.

¹ Koningin Wilhelmina (1898-1948) heeft tijdens de Duitse bezetting vanaf 1940 haar residentie in Londen gehad tot aan de bevrijding van het zuiden van Nederland.

Portret van Heer Jan III van Glymes (detail paneel, anoniem, laatste kwart vijftiende eeuw; foto Yolande Kortlever, 2014; coll. Het Markiezenhof Historisch Centrum, Bergen op Zoom)

hiervan verdiept en zij formuleerden criteria waaraan een residentie(stad) dient te voldoen. Vooral in Duitsland ontstond hierdoor gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw een aparte wetenschappelijke onderzoeksrichting, de *Residenzenforschung*. Die betref het ontstaan, karakter en vormgeving van de residenties. Het begrip hebben de geleerden vervolgens, naar 's lands wijs, grondig uitgediept met tal van nevenonderzoeken.²

Gaandeweg kwam hierop kritiek – inderdaad vervaagde soms de grens tussen de studie van de residentie zelf en daarmee slechts secundair verband houdende onder-

2 In het bijzonder de onderzoeksprojecten aan de universiteit van Göttingen: 'Hof und Residenz im spätmittelalterlichen Deutschen Reich (1200-1600)' en 'Residenzstädte im Alten Reich (1300-1800)', vergelijk *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, I (1991). Ook kan worden verwezen naar Band XX uit de serie *Residenzenforschung*: W. Paravicini en J. Wettlaufer, ed., *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Ostfildern, 2006).

werpen zoals politieke geschiedenis in de meest uitgebreide zin. Als voorbeeld hiervan kan het onderzoek dienen naar de groeiende tegenstelling tussen het vorstengezag in de Duitse deelstaten en de daarbinnen gelegen steden en stadjes met hun op privileges berustende autonomie. Dit historische proces hoeft echter per definitie geen verband te hebben met de ontwikkeling van een residentieel karakter van een stad.³

Parallel aan deze ontwikkelingen nam de belangstelling voor het onderwerp ‘residentie en stad’ toe binnen de wereld van de archeologen, bouw- en kunsthistorici. Sommigen beschreven de structuur, vormgeving en het representatieve karakter van paleizen en regeringsgebouwen, anderen bestudeerden weerbare huizen, met andere woorden burchten of kastelen.⁴ De door deskundigen geformuleerde criteria voor een residentiestad kunnen als volgt worden samengevat:

- 1 De vorming van territoria, wat de noodzaak met zich meebracht om een min of meer permanent verblijf te stichten voor een landsheer met zijn hofhouding en administratie.
- 2 De geleidelijke uitbreiding van dit verblijf (heerlijke woning, paleis) tot een gebouwencomplex met een monumentaal karakter.
- 3 Dit gebouwencomplex, al dan niet met annexen, wordt de zetel van administratieve organen en beampten.
- 4 De gevolgen van de residentievorming dienen aantoonbaar te zijn in de geschiedenis van de lokale en regionale instituties die ervan afhangen en in het aanzien van de plaats die het verblijf van de landsheer herbergt.

De betiteling ‘residentiestad’ heeft een tegenhanger: die van ‘heerlijke stad’. Coopmans formuleerde indertijd de criteria voor een heerlijke stad als ‘plaats die van haar heren een institutioneel, stedenbouwkundig, cultureel, economisch en financieel stempel opgedrukt heeft gekregen’.⁵ Beide criteria: residentie en heerlijke stad liggen uiteraard dicht bij elkaar. Het begrip residentie heeft echter een ruimere betekenis, doordat het zowel voor woonplaatsen van vorsten opgaat als voor die van hun vazallen, de lokale en/of regionale heren.

In deze bijdrage wordt aan de hand van genoemde criteria onderzocht of de stad Bergen op Zoom voldoet aan de term ‘residentiestad’. De heren en markiezen die hier regeerden waren weliswaar geen landsheren of vorsten, maar dankzij hun bijzondere rechten namen zij binnen hun territorium toch een positie in die men – zij het met enige overdrijving – die van ‘kleine koningen’ heeft genoemd. De aanwezigheid van hun voormalige Hof in wat thans binnen het stadsbeeld in feite een straat van secundaire

3 De bijdragen in de *Neue Folge Stadt und Hof, Sonderheft I* van de *Mitteilungen* van genoemde commissie (Kiel 2014) geven een goed idee van de resultaten en mogelijke verdere perspectieven van het onderzoek.

4 G.U. Großmann, ‘Zur Residenzfrage aus kunsthistorischer Sicht. Schloss Marburg als Residenz im 13. Jahrhundert’, in: Von Büren, Häffner en Großmann, ed., *Burgen und Schlösser*, 95-106. Deze bundel betreft voornamelijk burchten en sloten, met andere woorden verdedigbare adelsresidenties.

5 J.P.A. Coopmans, ‘Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschouwing over het colloquium-thema’, in: Th. Bosman, J. Coopmans en B. Jacobs, ed., *De heerlijke stad. Achtste colloquium ‘De Brabantse stad’ Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht, 1988) 1-16.

betekenis is, wijst inderdaad op een allure die men hier niet zou verwachten.

Hierna wordt tevens uiteengezet wat de status als residentie voor Bergen op Zoom betekend heeft. De welvaart werd door het beleid van de stadsheren sterk bevorderd, bijvoorbeeld door de invloed die zij konden aanwenden binnen de hoven van de landsheer of van diens landvoogdessen met als doel de internationale jaarmarkten in stand te houden.⁶ Hierdoor groeide echter de machtspositie van de heer zelf, waardoor de autonomie van het stadsbestuur voortdurend onder druk stond. Deze zelfbeschikking ging nog verder achteruit toen door de economische achteruitgang de stad als inkomstenbron voor hem economisch minder betekenis had gekregen.⁷

Territorium en stad

12

Stad en land van Bergen op Zoom vormden sinds 1287 een zelfstandige heerlijkheid, leen van de hertogen van Brabant, afgesplitst van de heerlijkheid Breda die tot dan toe vrijwel het gehele westelijke deel van de huidige provincie Noord-Brabant had omvat. Binnen haar territoire lagen rond 1200 de vrije plaatsen (*opida libera*) Breda en Bergen op Zoom, die zich ontwikkelden tot volwaardige steden.

De stad Bergen op Zoom ligt tegenwoordig in het gebied van de vroegere Neder-Schelde, ten oosten van de provincie Zeeland en ten noorden van de Vlaamse provincie Antwerpen, op de grens van hoge en lage gronden. Het hoge, zandige terrein in en nabij de stad bestaat uit een terras of plateau, met aan de westzijde een abrupte scheiding met het lokaal tot twintig meter lagere, later ingepolderde gebied. Om de ondergrond beter bewoonbaar te maken dienden de hoogteverschillen te worden overwonnen door ophoging van de vochtige lagere terreinen en afgraving van hogere plaatsen ('bergen!'). Er moest worden ingegrepen door het veen (de turf) uit aanwezige kommen te graven en ten slotte het terrein met zand te egaliseren.⁸ Buiten het plateau waren de veengebieden uitgestrekter en leenden zich voor de exploitatie als turfgraverij.⁹

Met de oorspronkelijk rond een marktveld geconcentreerde nederzetting, vergroeide geleidelijk het economisch gezien steeds belangrijker geworden havenkwartier. Deze samensmelting werd tussen 1484 en 1490 definitief door de uitleg van de stadsvesten en wallen en de bouw van een havenfront met drie poorten. Dit stadsdeel kwam hierdoor binnen de stadsversterking te liggen. Als gevolg van de verdere groei van de bebouwing die buiten de muren plaatsvond, was Bergen op Zoom omstreeks 1520 aan

6 C.J.F. Sloomans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* (3 dln.; Tilburg, 1985); Y. Kortlever, 'De jaarmarkten te Bergen op Zoom', *Brabants heem*, LVIII (2006) 93-108.

7 W.A. van Ham, 'Een driehoeksverhouding in westelijk Noord-Brabant. De relatie tussen hertog, heer en stad te Bergen op Zoom', in: Th. Bosman, J. Coopmans en B. Jacobs, ed., *De heerlijke stad. Achtste colloquium 'De Brabantse stad', Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht, 1988) 93-108.

8 M. Vermunt en A. van der Kallen, *Opgravingen in Bergen op Zoom* (Utrecht, 2012) 7-8 (met kaart), 20-49.

9 K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Woudrichem, 2013).

een ruimere uitleg toe. De economische stagnatie en teruggang in de latere decennia belemmerden echter verdere expansie.¹⁰

Bergen op Zoom bevond zich geografisch gezien niet op een eiland, maar kon profiteren van de relatieve nabijheid van economisch en cultureel hoogontwikkelde gebieden zoals het graafschap Vlaanderen en het hart van het hertogdom Brabant met de steden Antwerpen, Brussel, Leuven en Mechelen. De politieke ontwikkelingen waren aanvankelijk eveneens gunstig. Dit gewest ging met aangrenzende gebieden zoals Holland, Zeeland en Vlaanderen in de eerste helft van de vijftiende eeuw deel uitmaken van de door de hertogen van Bourgondië verworven landen. Bergen op Zoom lag sindsdien niet meer aan de periferie van elkaar beconcurrerende vorstendommen, maar midden in kerngewesten onder één vorst.¹¹

Macht en gezag

13

Het geslacht van de heren van Breda en Schoten was in 1281 uitgestorven door het overlijden van Elisabeth, vrouwe van Breda. Van de leenheer, de toenmalige hertog Jan I van Brabant, mocht echter haar weduwnaar Arnoud van Leuven het vruchtgebruik van de heerlijkheid tot aan zijn overlijden blijven behouden. Door genoemde verdeling ontstonden in 1287 twee nieuwe heerlijkheden: een oostelijk deel, dat als heerlijkheid (later Baronie) van Breda bleef voortbestaan en een westelijk, de heerlijkheid (later Markiezaat) van Bergen op Zoom. De eerste verdeling was niet compleet: tot 1458 bezaten beide heren nog een *gemeyn* (gemeenschappelijk) land of *condominium* waarin zij macht, gezag en goederen gezamenlijk uitoefenden en/of bezaten. In laatstgenoemd jaar volgde een tweede verdeling, waarbij Gastel met Oudenbosch, Hoeven en Rucphen aan de heer van Bergen op Zoom toevielen en aan de heer van Breda Steenberghe met de later ingedijkte slikgronden van De Heen, Dinteloord en Kruisland.¹² Binnen beide heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom lagen overigens enclaves, al vóór 1200 in het bezit van leenmannen van de hertog. (Oud-)Borgvliet, dicht bij Bergen op Zoom, was een dergelijke enclave. Naast het gelijknamige dorp bevond zich hierbinnen – in de veertiende eeuw of eerder – een kasteel of burcht, in handen van een onmiddellijke vazal van de hertog van Brabant. Het was dus formeel gezien geen deel van het Land van Bergen op Zoom.¹³

De rechtspositie van de heren en markiezen beruiste op een drietal machtsfactoren: de hoge justitie, het leenheerschap en het wildernisregaal. Deze waren ook de basis geweest van het netwerk van persoonlijke relaties, rechten en plichten dat de heren van Breda in de voorafgaande eeuwen hadden verworven. Uitoefening van de ho-

¹⁰ R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok e.a., ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983), II, 188-191.

¹¹ W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum, 2000) 42-48.

¹² Van Ham, *Macht en gezag*, 63-66.

¹³ *Ibidem*, 32-48.

ge- of gerechtsheerlijkheid is wel het belangrijkste instrument genoemd om territoria of aanspraken daarop veilig te stellen en te consolideren. Hun bezitters (plaatselijke heren) benoemden zelfstandig colleges en ambtenaren, met het handhaven van recht en orde belast. Vrijwel overal fungeerden namens hen schepenen, belast met de rechtspraak. Sinds 1252 noemen de charters burgers en schepenen van Breda en Bergen op Zoom. Het netwerk van schepenbanken op het platteland groeide mee met de ontginningen. Schouten belast met de rechtshandhaving en de uitvoering van vonnissen vertegenwoordigden plaatselijk de heer. Een schout te Bergen op Zoom kwam in 1276 voor het eerst voor. Naast en boven schout en schepenen vertegenwoordigde de drossaard van Bergen op Zoom de heer in algemene opdracht of in het bijzonder bij diens afwezigheid. Soortgelijke ontwikkelingen deden zich voor op het platteland: de vestiging van een net van instellingen voor bestuur en rechtspraak (schepenbanken) waarvan de activiteiten vanuit de residentie werden gereguleerd en gecontroleerd.¹⁴

14 De heer van Bergen op Zoom trad ook op als leenheer voor enige plaatsen in het westen van zijn heerlijkheid. Soms vormden dorpen als geheel één afzonderlijk leengoed, een zogenaamde dorpsheerlijkheid. Voorbeelden hiervan waren Heer Boudenspolder, Hildernisse, Ossendrecht en Woensdrecht. In ruil voor Rijsbergen zou de Zeeuwse edelman Godfried van Kruiningen rond 1250 Woensdrecht van de heer van Breda in leen hebben verkregen. De rechten op Ossendrecht waren al vroeg verdeeld over twee (alweer) Zeeuwse geslachten: Kats en Van (der) Maelstede. Heer Boudenspolder, kortweg Polder of Polre ten westen van Halsteren en Hildernisse, ten westen van Woensdrecht, hadden weer in een ander opzicht een 'vreemd' karakter. Hoewel op Brabants territorium gelegen waren zij lenen die gehouden werden volgens het Zeeuws (leen)recht.¹⁵

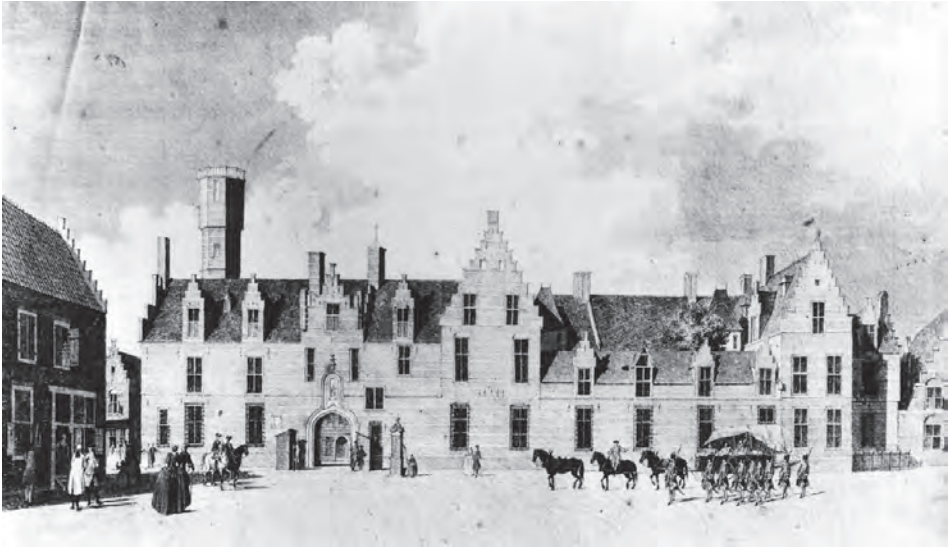
Wanneer de heer van Breda het recht op de wildernis in zijn heerlijkheid verkreeg, is niet bekend. Vermoedelijk behoorde dit *regaal* of koninklijk recht tot de aanwinsten die hij ca. 1200 verwierf, toen de hertog hem onder meer met de vennen of veengronden 'tot aan Strijen' beleende. Dit verschaftte tevens een middel om de verspreide bestanddelen van zijn bezit tot een meer samenhangend territorium te verbinden. Bij de uitgifte van gronden reserveerden de heren voor zichzelf het recht van hoge justitie binnen de desbetreffende terreinen en in de daar gestichte nieuwe nederzettingen.¹⁶ De oudste inpolderingen onmiddellijk ten noorden en zuiden van de stad waarvan onder andere Boudenspolder en Hildernisse deel uitmaakten, deelden met het Zeeuwse eiland Zuid-Beveland het lot, in de loop van de zestiende eeuw door overstromingen weggevaagd te worden. Nadien zijn deze door nieuwe inpolderingen grotendeels weer drooggevallen.¹⁷ Meer omvangrijke inpolderingen vonden plaats in de Noordwesthoek van de huidige provincie Noord-Brabant bij Gastel, Hoeven, Oudenbosch, Steenberg

14 Ibidem, 234-240.

15 Ibidem, 52, 78, 79, 118.

16 Leenders, *Verdwenen vennen*, 139-141 (met kaartjes).

17 Van Ham, *Macht en gezag*, 372-375. De polders van Hildernisse, Ossendrecht en Woensdrecht worden slechts terloops genoemd in: C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16e eeuw* (Hilversum, 2010) 108, 200.

Westgevel van het Markiezenhof (tekening, Cornelis Pronk, 1748; coll. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

15

en Zevenbergen. Onder het Land van Bergen op Zoom ontstonden hierbij de nieuwe dorpen Standaardbuiten, Fijnaart, Heer Jansland (later Nieuw-Gastel genoemd), Ruijgenhil (later Willemstad) en Heijningen.¹⁸

Buiten de stadsmuren groeide eveneens het aantal parochiekerken, waarin de heer en markies door de uitoefening van zijn patronaatsrecht invloed kon uitoefenen op het parochieleven. Hij bezat dit recht te Heer Boudenspolder, Rucphen en Woensdrecht, maar deelde het met andere heren in Hildernisse, Ossendrecht en Putte. Daarnaast waren er acht dorpen waar genoemd recht in handen was van een kerkelijke instelling (klooster of abdij). In alle genoemde parochies bezat hij het recht op de tienden geheel of ten dele. Dit recht vloeide meestal voort uit het patronaatsrecht. Dat van de kerk van Bergen op Zoom zal oorspronkelijk (mét de tienden) geheel aan de abdij van Nijvel hebben behoord. Reeds onder de heren van Breda waren deze rechten verdeeld geraakt tussen abdij en heer, die ze vervolgens voor het merendeel in bezit nam. Een laatste stap was de vestiging van een kapittel op zijn initiatief. Onder de Boutersems heeft de situatie zich sterk gewijzigd in hun voordeel. Pas door de kerkelijke herindelings, ingevoerd door Filips II, werd Bergen op Zoom in kerkelijk opzicht een 'residentie', namelijk de zetel van een dekenaat.¹⁹

¹⁸ Van Ham, *Macht en gezag*, 368-372 (met kaart).

¹⁹ Ibidem, 390-391 (met kaart); idem, 'Macht en geloof. Kerkelijke rechten van de heer van Bergen op Zoom

Het Hof, residentie bij uitstek

De heerlijkheid Bergen op Zoom was vanaf 1287 tot 1352 in bezit van edellieden en vrouwen uit het Brabantse geslacht Wezemaal-Merksem. De dames uit deze familie waren door huwelijken achtereenvolgens verbonden met leden van het ‘Hollandse’ geslacht Voorne, het ‘Duitse’ geslacht Kleef en het ‘Limburgse’ geslacht Valkenburg. Vermoedelijk heeft geen van hen gedurende langere perioden te Bergen op Zoom verbleven. Door het spel van politieke krachten in en rond Bergen ontstonden soms verwarde situaties, waarbij groeiende invloeden vanuit Holland en Zeeland onmiskenbaar waren.

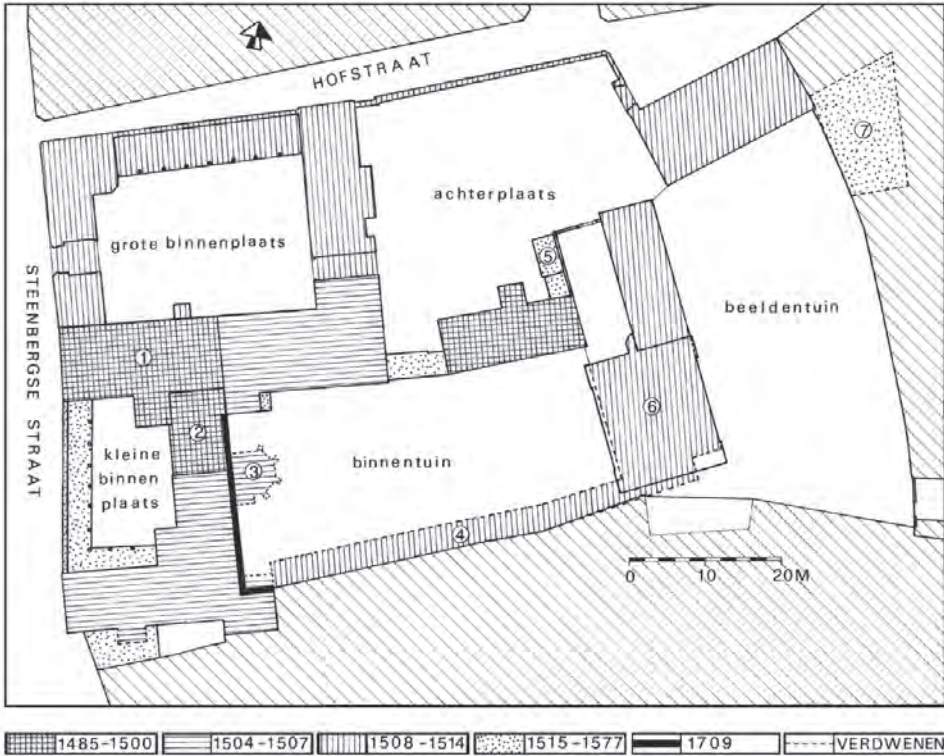
Als leenheer besliste hertog Jan III van Brabant in het midden van de veertiende eeuw uiteindelijk ten gunste van Hendrik I van Boutersem († circa 1370), gehuwd met de erfdochter Maria van Wezemaal-Merksem († na 1390). De residentievorming heeft vermoedelijk onder dit echtpaar of onder hun zoon Hendrik II († 1419) definitief gestalte gekregen. Dat laatstgenoemde te Bergen op Zoom gewoond heeft, blijkt uit be-
 16 waard gebleven jaarrekeningen van zijn rentmeester (bewaard vanaf 1384). Het centrum van het Hof van Bergen was toen een zaalgebouw, ‘groot huus’ of ‘sale’ genoemd, aan de westzijde van de Steenbergsestraat ter plaatse van de tegenwoordige grote hofzaal. Hierbij sloot een woonvleugel aan, waarin zich een grote kamer, eetkamer, slaapkamer(s), schrijfkamer of bureau en andere dienstruimten bevonden. De vrouwenvertrekken bevonden zich op de eerste verdieping. Op de achterplaats lagen een galerij, wijngaard, schuren en stallen.²⁰

Eerste veranderingen

De familie van Boutersem stierf door het overlijden van de regerende heer en van zijn oudste zoon en opvolger in 1419 in mannelijke lijn uit. Door zijn huwelijk met de erfdochter Johanna van Boutersem kon de Zuid-Brabantse edelman Jan I van Glymes († 1427) de heerlijkheid Bergen op Zoom verwerven. Zijn geslacht zou stad en land van Bergen op Zoom gedurende bijna anderhalve eeuw (1419-1567) bezitten. Hun zoon Jan II, bijgenaamd ‘Metten Lippen’ († 1494), was echter voor zover bekend de eerste die belangrijke veranderingen aan het bestaande Hof liet aanbrengen. Hij begon in 1443 met de bouw van een nieuwe toegangspoort. Verdere toevoegingen werden in 1481 afgesloten met een renovatie van het woongedeelte. Dezelfde rekeningen maken duidelijk, dat het gezin van de heer regelmatig in het kasteel te Wouw heeft gewoond. Tot het proces van de residentievorming behoorde ook het stichten van een grafkapel waar de leden van de heerlijke familie begraven werden. Terwijl de plaats van het familiegraf van zijn voorgangers onbekend is, stichtte Hendrik II van Bouter-

(1287-1570)’, in: P.H.A.M. Abels e.a., ed., *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen* (Delft, 2001) 30-32, 36, 40-45; zie ook de verbeteringen en aanvullingen daarop in: idem, ‘Macht en kerk in de heerlijkheid Bergen op Zoom (1287-1570)’, *Noordbrabants historisch jaarboek*, XIX (2002) 10-45.

20 R. Meischke, ‘Het Markiezenhof te Bergen op Zoom’, in: W.A. van Ham, ed., *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd. Studies over stad en stadsbeeld* (Alphen aan den Rijn, 1987) 2-9.

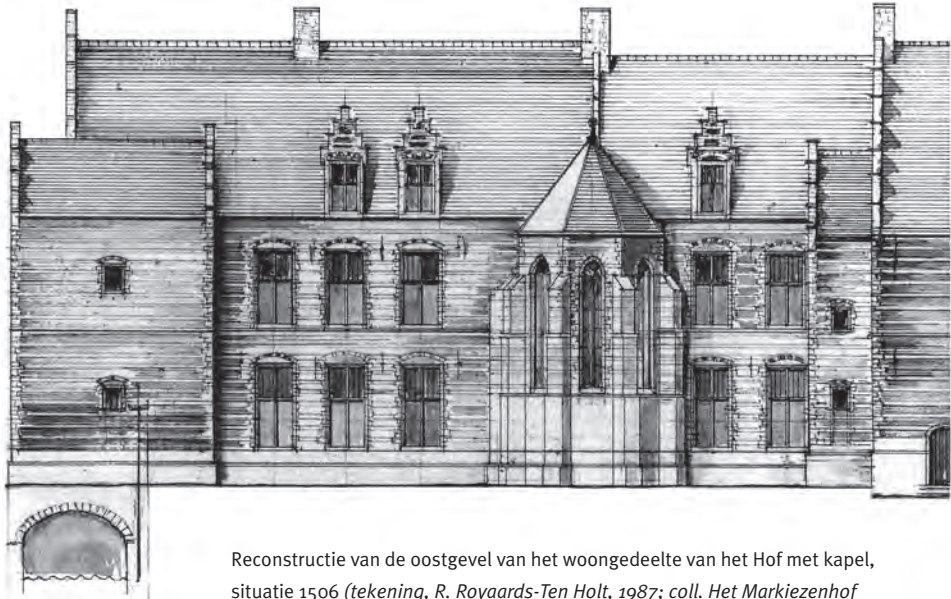
17

Plattegrond van het Markiezenhof met reconstructie van de bouwfases 1485-1709. 1. Grote Zaal met traptoren; 2. Woongedeelte; 3. Kapel, afgebroken circa 1709; 4. Lange galerij, afgebroken circa 1709; 5. Niet meer bestaande aanbouwen met onbekende bestemming; 6. Stalgebouwen, afgebroken kort na 1818; 7. Vroegere brouwerij, afgebroken kort na 1815 (tekening, Han Bos, 1986; coll. auteur)

sem in 1397 een fonds, waaruit gedachtenismissen in de Gertrudiskerk te Bergen op Zoom bekostigd konden worden.

Een nieuwe Zale en een nieuw hof

Jan II van Glymes en zijn zoon en toekomstig opvolger Jan III van Glymes († 1532) besloten in 1485, met financiële inbreng van het stadsbestuur, een nieuwe grote zaal te bouwen ter plekke van de oude. Het aandeel dat de stad aan de bouw bijdroeg, diende te bevorderen dat de heer hier bleef wonen. Hierdoor kon Bergen op Zoom haar positie als residentiestad veiligstellen en, bestuurlijk gezien, een van de centrale plaatsen binnen het hertogdom Brabant blijven. Jan III voltooide in 1495 de door zijn vader begonnen werken aan de grote zaal. De verbouwing van het daaraan grenzende woongedeelte met de bijbehorende traptoren werd een jaar later afgewerkt. Op het achtererf ten noordoosten van dit complex kwam circa 1500 een afzonderlijk, monumentaal ge-

Reconstructie van de oostgevel van het woongedeelte van het Hof met kapel, situatie 1506 (tekening, R. Royaards-Ten Holt, 1987; coll. Het Markiezenhof Historisch Centrum, Bergen op Zoom)

bouw tot stand, vermoedelijk bestemd tot bak- en washuis.²¹

Sommige bouwhistorici beschouwen de bouw van de nieuwe zaal als het begin van een eerste fase in de realisatie van een geheel nieuw Hof. Het project was bij het overlijden van Jan II nog niet voltooid. Dit feit kan echter evengoed gelden als de laatste bouwphase aan het Hof in zijn oude omvang. Er lag een periode van bijna tien jaar tussen dat ogenblik en het begin van een veel meer omvattende nieuwe bouwcampagne. In de tussentijd (1494-1504) liet de heer van Bergen op Zoom het kasteel van Wouw moderniseren, waarin hij sinds zijn huwelijk in 1487 had gewoond. Het terrein rond de burcht heeft men hierbij binnen een nieuwe omwalling met ronde hoektorens en een monumentaal poortgebouw getrokken. Daarin was het beter vertoeven dan in de verouderde oorspronkelijke burcht. De werkzaamheden te Wouw vonden plaats onder leiding van de te Mechelen woonachtige architect Antoon I Keldermans.

Bouwfasen

De eerste fase van de activiteiten aan het Hof te Bergen op Zoom begon in 1504 met de bouw van een nieuw huishoudelijk gedeelte, bestaande uit een keukenvleugel, waarvan de westgevel door een dwars daarop staande vleugel een verbinding kreeg met de

²¹ Meischke, 'Het Markiezenhof', 9-19. De auteur is onduidelijk wat betreft de reconstructie van de monumentale ingangsportaal aan de zuidzijde van de grote binnenplaats (een bordes onder een gebeeldhouwd baldakijn). De moderne reconstructie die er nu staat, is ontworpen met behulp van bewaard gebleven tekeningen, al dan niet naar een gravure door H. Spilman uit 1739/1740.

De oostgevel van het woongedeelte van het Hof in Frans-Classicistische bouwstijl, na de restauratie in 1978 (foto Han Bos, circa 1987; coll. auteur)

grote hofzaal. Pas met ingang van deze periode zijn de activiteiten van de bouwmeesters Antoon en nadien van zijn zoon Rombout Keldermans aan het complex aantoonbaar. Bestaande gebouwen werden afgebroken en in een nieuwe samenhang weer opgetrokken. Vervolgens begon in 1506 de vernieuwing van de bestaande woonvertrekken en de aanbouw van een verlengstuk over de toen nog openliggende waterloop de Grebbe heen. Daarbij kwam een huiskapel tot stand tegen de gevel aan de zijde van de (latere) binnentuin. Een nieuwe zuidvleugel sloot met een rechte hoek aan op de verlengde oostvleugel. De hierdoor ontstane ruimte aan de zuidkant van de grote zaal werd vermoedelijk door een muur van de openbare (Steenbergse) straat gescheiden.²²

De volgende fase, waaraan de bouwwerkzaamheden in 1508 begonnen, zou de grootste uitbreiding van het gehele complex worden.²³ Een reeks gebouwen kwam tot stand rond een ruime, grote binnenplaats ten noorden van de grote zaal. Aan de westzijde dit het plein verrees een nieuw, monumentaal poortgebouw met aangrenzende woonruimten, vermoedelijk bestemd voor de huisvesting van de hofmeester. Deze functionaris was oorspronkelijk belast met het toezicht op de hofhouding. Mede door

²² Ibidem, 12, 22-24, 30-49.

²³ Ibidem, 30-43.

de veelvoudige omgang met voorname gasten en wegens hun beheer van belangrijke financiële middelen stegen zijn opvolgers in status en aanzien.²⁴ De onderbrekingen in het verblijf van de heer en zijn hofhouding te Bergen op Zoom tijdens de Tachtigjarige Oorlog en daarna maakten de functie van hofmeester overbodig. In zijn plaats kwam een conciërge, alleen met huishoudelijke taken belast. Hij mocht een deel van het bak- en washuis aan het achtererf bewonen.²⁵ Een symptoom van statusverlies?

De vertrekken aan de oostzijde van de grote binnenplaats dienden voor administratieve doeleinden. Ze worden aangeduid met de namen leenkamer, raadkamer, rekenkamer, archiefkamer en griffie.²⁶ Aan de noordzijde van het plein sloot een open, grote galerij de ruimte af. Als hoogtepunt van het gehele complex verrees daarbij een monumentale traptoren.²⁷ Ten oosten van het woonkwartier kwamen twee tuinen tot stand, van elkaar gescheiden door een dwarsgebouw. De eerste, thans 'de Franse Tuin' genoemd, lag tussen de woonvleugel en laatstgemeld gebouw. De achtertuin blijkt in de achttiende eeuw in een moestuin veranderd te zijn en heet thans Beeldentuin.²⁸ De nieuwbouw van de stallen (aan de achtertuin) en de grote schuur (langs de Hofstraat) zal na de aankoop van belendende percelen in 1513 gerealiseerd zijn.²⁹ Een lange muur sluit de open zijden van het hofcomplex af. Bij de aansluiting van de twee delen aan de Hofstraat verschaftte een ruime achterpoort toegang voor wagens en koetsen. Een deur in de muur aan de achtertuin bood een tweede uitgang aan de zijde van de Vismarkt (thans Sint-Catharinaplein genoemd).

Architectonisch kader

Meischke heeft erop gewezen dat de vanaf 1485 voor de vernieuwing van de grote zaal te Bergen op Zoom gekozen bouwwijze bij alle verdere uitbreidingen van het Hof werd gevolgd. Kenmerkend hierbij was de behandeling van de gevels waarbij men om de vijf à zes lagen baksteen afwisselde met een band in witte natuursteen (de zogenaamde 'spekband'). Het aantrekkelijke van de (toen) nieuwe bouwwijze bestond uit het kleurverschil tussen beide steensoorten. Het baksteenformaat kromp gedurende de verschillende bouwfases geleidelijk aan iets in en er trad ook kleurverandering op.³⁰ Tijdens genoemde periode werden veel kastelen en stedelijke residenties in de Nederlanden vergroot in opdracht van de adel. Daarbij ontbrak het meestal aan groots opgezette plannen, want hoewel er vernieuwingen in de structuur van de gebouwen plaats von-

²⁴ Van Ham, *Macht en gezag*, 178.

²⁵ Dit valt op te maken uit een combinatie van de gegevens op de plattegrond, getekend na een geruchtmakend incident in het Hof, voorgevallen in 1739, en de opsomming bij Van Mansfeld (ca. 1804). Deze noemt naast de woning nog de brouwerij en de broodbakkerij.

²⁶ Meischke, 'Het Markiezenhof', 32-34; Van Ham, *Macht en gezag*, 135-138.

²⁷ Meischke, 'Het Markiezenhof', 39.

²⁸ Van Mansfeld (ca. 1804) wist zich nog te herinneren dat de achtertuin was aangelegd in de Engelse smaak.

²⁹ W.A. van Ham, *Het Markiezenhof te Bergen op Zoom. Een overzicht vanuit de bronnen van zijn geschiedenis tot 1795* (Bergen op Zoom, 1986) 46-47. De grote schuur is in 1935 afgebrand, op de buitengevel langs de Hofstraat en de kelderverdieping na.

³⁰ Meischke, 'Het Markiezenhof', 12-14.

den, kon men zonder moeite op het oude stramien voortgaan. Twee nieuwe elementen waren: het bouwen van reeksen kamers achter elkaar die men later als appartementen aanduidde, en het aanbrengen van galerijen langs de hoofd vleugels.³¹

Architectuurhistorica De Jonge heeft erop gewezen dat bij deze bouwkundige vernieuwingen het niet alleen ging om een bepaald type metselwerk, maar ook om een bepaalde planopzet, gevelopbouw, volume-effecten en trapvormen, met hoektorens, gekenmerkt door een uivormige bekroning. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw ontwikkelde zich een voorkeur voor meer regelmatige plantypes, met vleugels geschikt rond een vierkante of rechthoekige binnenplaats. Het Markiezenhof past binnen de indrukwekkende reeks bouwwerken uit dit tijdvak: het paleis van Margaretha van Oostenrijk te Mechelen, de kastelen van Hoogstraten en Heverlee, evenals de toenmalige residenties van de Nassaus te Breda, Brussel en Diest.³² De uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek in de laatste decennia stellen ons in staat met meer zekerheid te mogen stellen dat het Hof behoort tot de Bourgondische residenties, gebouwd in de periode 1480-1530.

21

Latere veranderingen

Het gebruik van gebouwen bracht veranderingen met zich mee, aanpassingen aan de eisen van de tijd of herstel na beschadiging of verval. Aanpassingen waren relatief kort na de beëindiging van de grote bouwactiviteiten nodig. Markies Antoon liet circa 1533-1540 vanaf de zuidelijke toren aan de kleine binnenplaats een nieuwe galerij in een L-vorm bouwen langs de zuidvleugel, vervolgens langs de Steenbergsestraat en daar aansluitend bij de zuidgevel van de grote zaal.³³ Door Van Mansfeld (circa 1804) wordt de kleine galerij een lange, op kolommen rustende, overwelfde gang genoemd. Het pleintje dat hierdoor ontstond beschrijft hij als een langwerpige vierkante plaats, 'met blauwe Naamsche stenen bevoerd'.³⁴ De typische vensterkorven aan de buitenzijde van de galerij komen overeen met die aan de andere straatgevels.

Onder markies Jan IV, de laatste Bergse Glymes, zijn nog enige kamers aangebouwd met het doel het gebruik van de zuidvleugel te vergemakkelijken.³⁵ Zijn nicht, markie-

31 R. Meischke en F. van Tyghem, 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', in: H. Janse en J.H. van Mosselveld, ed., *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage-Bergen op Zoom, 1987) 131-132.

32 K. De Jonge, "'Up die manier van Brabant.'" Brabant en de adelsarchitectuur van de Lage Landen (1450-1530)', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXXVI (2003) 409-423; idem, 'Schloss Heverlee bei Löwen (Leuven) und die Residenzbildung in den südlichen Niederlanden um 1500', in: Von Büren, Häffner und Großmann, ed., *Burgen und Schlösser*, 69-80; idem, 'Antiquity assimilated. Court architecture 1530-1560', in: idem en P. Lombaerde, ed., *Unity and discontinuity. Architectural relations between the Southern and Northern Low Countries, 1530-1700* (Turnhout, 2007) 55-62; idem, 'Adellijke residenties in en buiten de stad', in: K. De Jonge, P. Geleyns en M. Hörsch, ed., *Gotiek in het hertogdom Brabant* (Leuven, 2009) 63, 74.

33 Meischke, 'Het Markiezenhof', 55.

34 M. van Mansfeld, handschrift van een (niet gepubliceerde) geschiedenis van Bergen op Zoom (ca. 1804), waarvan zich een kladexemplaar bevindt in de collectie handschriften van het Markiezenhof Historisch Centrum. Het gedeelte over het Markiezenhof is uitgegeven in: Van Ham, *Het Markiezenhof*, 98-99.

35 Meischke, 'Het Markiezenhof', 49-56.

zin Maria Margaretha van Merode, liet in 1577-1581 bescheiden herstellingen aan het Hof aanbrengen. Hiertoe behoorden reparaties in de *dochters salette*. Meischke zocht ze in of nabij de vertrekken op de bovenverdieping van de vleugel tussen de grote zaal en de keuken.³⁶ Er zijn tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) eveneens reparaties en groot onderhoud aan het complex uitgevoerd. In de zojuist vermelde tussen-vleugel lagen langs de gang naar de keuken twee vertrekken. Eén daarvan was vermoedelijk het *edelmanssalet* op de benedenverdieping dat men in 1615 schoonmaakte, waarbij de vensterglazen gerepareerd werden. Vermoedelijk is toen de leenkamer hierheen verplaatst. Van Mansfeld noemt deze een 'schoon' vertrek, dat enige jaren voor hij zijn beschrijving maakte met stukadoorswerk aanmerkelijk verfraaid was.³⁷

22

In 1650 betrok markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh het Hof en liet het voor bewoning geschikt maken. Voor de aankleding en meubilering gaf zij onder andere opdrachten aan de bekende portretschilder Gerard Honthorst, gedurende langere tijd ook als actief als hofschilder van prins Frederik Hendrik. Een andere schilder aan het prinselijke hof stoffeerde ('verguldde') twee vertrekken in het Markiezenhof. De beroemde beeldhouwer Artus Quellinus leverde werk aan de huiskapel, die de markiezin opnieuw voor de katholieke eredienst liet inrichten. Maria Elisabeth hield hier haar residentie tot haar overlijden in 1671. Na het vertrek van paltsgraaf Johan Christiaan van Palts-Sulzbach met zijn echtgenote naar Duitsland heeft men het meubilair uit het voormalige woonkwartier van de markies verwijderd. Gedurende de belegering van Bergen op Zoom door de Fransen in 1747 had de commandant van de vesting het Hof betrokken, wat voor de veroveraars een gereede aanleiding vormde om het interieur grondig te plunderen. De uitwendige schade lijkt van weinig betekenis te zijn geweest.

In de achttiende eeuw zijn nog vrij ingrijpende veranderingen aangebracht aan de grote traptoren, de woonvleugel, in het bijzonder de façade langs de westelijke (Franse) binnentuin, aan de daken boven de grote galerij en de oostelijke gevel van de grote binnenplaats. Wat de traptoren aan mooi uitzicht opleverde, moest achteraf duur betaald worden wegens de instabiliteit van het geheel. Wegens gevaar van instorting, is in de loop van de volgende eeuwen de toren geleidelijk aan verlaagd. De eerste verlaging beroofde haar van de uivormige bekroning met ingetrokken spits. Volgens de schrijver Johan Faure liet markies François Egon de la Tour d'Auvergne († 1710) in 1708 rond het aldus ontstane platform een balustrade aanbrengen, waardoor het geheel als uitzichtpost kon dienen.³⁸ Vermoedelijk tegelijk met het aanbrengen van een mansardekap in 1785 is de toren nog verder beknot tot de goothoogte van de aangrenzende galerij. Sinds de laatste restauratie rijst ter plekke een gereconstrueerde toren op. Zij heeft evenals haar voorganger een vierhoekige onderbouw en gaat daarboven over in een achtkant met een hoogte van twintig meter. Hierop prijkt een windvaan in

³⁶ Ibidem, 22-24.

³⁷ Ibidem, 35, veronderstelt dat met de naam *edelmanssalet* de gehele kantoorvleugel behalve de archiefkamer bedoeld werd. Deze identificatie komt mij weinig waarschijnlijk voor.

³⁸ J. Faure, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom*, ed. W.A. van Ham (oorspr. 1761; Hilversum, 2010) 305.

de vorm van een vergulde zeeridder met als attributen een kromzwaard en een schild volgens het familiewapen van Glymes.³⁹

Markies François Egon moet grootse plannen hebben gehad om zijn hof aan de eisen van zijn tijd aan te passen. Bij de verbouwing in 1709 van de oostvleugel langs de binnentuin is de buitengevel opnieuw opgetrokken in de stijl van het Franse classicisme. Bij het realiseren daarvan moest de huiskapel worden afgebroken en elders in het complex worden ondergebracht, volgens Faure vanaf 1711 voorgoed in de grote- of Christoffelzaal.⁴⁰ Aan de zijde van de aangrenzende kleine binnenplaats zijn hierbij alle vensteropeningen gedicht, zodat bewoners en bezoekers van het woongedeelte uitsluitend zicht verkregen op de binnentuin. Ook verdween de galerij die de woonvleugel verbond met het genoemde dwarsgebouw.

Vanaf het eerste decennium van de achttiende eeuw dienden de vertrekken die noordwaarts aansloten bij de hoofdboort aan de Steenbergsestraat in combinatie met de ruimten boven de galerij voor gebruik door hooggeplaatste ambtenaren in dienst van de markies. De drie hierachter ingerichte vertrekken waren volgens de plattegrond van 1739 achtereenvolgens spreekkamer, postkantoor en *Comptoir-Generaal*. Hierin bevond zich de boekhouding en de *Casse Generaal* van het Markiezaat. Het waren de werkruimten voor Laurent Adan, lid van de raad en rekenkamer, kassier-generaal van de domeinen van de markies en vanaf 1734 ook nog postmeester van het Markiezaat.⁴¹ Eén boog onder de galerij liet men open. De ruimte daarachter diende volgens dezelfde plattegrond als remise voor koetsen. Boven het kantoorgedeelte en de grote galerij was een plat dak aangebracht, oorspronkelijk geheel met koperplaten gedekt. Al in 1525 werden in plaats hiervan ‘Teghelse stenen’ (daktegels) aangebracht. Dat beviel ook niet en nog in hetzelfde jaar kwamen er loden platen voor in de plaats. Nog later, in 1785/1786, plaatste men er bovenop mansardekappen. Dit was vermoedelijk de laatste grote verandering aan het gebouw in de tijd van de markiezen. Ze zijn overigens bij de laatste restauratie verwijderd.⁴²

Samenvattend: het weinig omvangrijke oudste Hof, waarvan een zaalgebouw het centrum was, werd onder het bewind van de heren uit het geslacht Glymes vanaf 1487 vervangen door een adellijke stadsresidentie die paste in de tijd en bij hun adellijke status. Hierbij volgde men de stijl en bouwwijze van de Bourgondische hofarchitectuur. Daarbij zijn vleugels gebouwd, waarvan elk een specifiek doel diende: de woonvleugels aan de kleine binnenplaats, en de administratieve vleugels en dienstgebouwen aan de grote binnen- en achterplaats. Het ging daarbij niet alleen om een bepaalde planopzet, maar ook om gevelopbouw, volume-effecten en trapvormen. Als representatief hoogtepunt diende een galerij aan de noordzijde van de grote binnenplaats, vergezeld van een grote traptoren, ‘waar de zeeridder op staat’.

³⁹ Faure, *Beknopte historie*, 304.

⁴⁰ Ibidem, 306.

⁴¹ W.A. van Ham, ‘Rumoer in het Hof’, *De Waterschans*, XXXIII (2003) 83-84.

⁴² Meischke, ‘Het Markiezenhof’, 60-61.

De Sint-Christoffelschouw
in de Grote Hofzaal van het
Markiezenhof (foto
Yolande Kortlever, 2014;
coll. Het Markiezenhof
Historisch Centrum,
Bergen op Zoom)

Interieur

Moeilijk te traceren is hoe het Hof er oorspronkelijk aan de binnenzijde uitzag en hoe het door verandering van smaak en gewoonten van gedaante wisselde, omdat het na het Spaanse bewind (1567-1576) wisselende bestemmingen had. Nog moeilijker is vast te stellen welke functie de afzonderlijke vertrekken hadden. Meischke heeft in 1987 voor het eerst een reconstructie hiervan samengesteld. Belangrijke bijdragen van Van den Bulck en Van Eekelen hebben wat het woongedeelte aangaat hierin correcties aangebracht.⁴³ Tot onomstotelijke conclusies is men niet gekomen, indien deze al mogelijk zouden zijn.

Enige luxe en representativiteit waren voor een adellijk hof onontbeerlijk. De heren en markiezen ontvingen er de hoogste machthebbers van hun tijd, zoals Maximiliaan I van Oostenrijk, zijn zoon Filips de Schone, Karel V en Filips II. Johan Faure (1761) maakte melding van de vorstelijke of aanzienlijke families die hier gelijktijdig hun verblijf zouden hebben gehouden. Hij noemt als voorbeeld verschillende leden

⁴³ A. van den Bulck, “'t Contoer boven de eetcamere.” De invloed van hiërarchie en distantie op de indeling van de woonvleugels van het Markiezenhof in de eerste helft van de zestiende eeuw. Een literatuurstudie’, *De Waterschans*, XXXVI (2006) 7-13, 48-57. De bewering dat het woord ‘contoer’ in dit verband uitsluitend ‘kast’ of ‘kist’ zou betekenen en niet ‘kantoor’, berust op een eenzijdige interpretatie. B. van Eekelen, ‘Het Markiezenhof. De oorspronkelijke functie en indeling van de woonvleugels’, *De Waterschans*, XLIII (2013) 46-53. De grote waarde van deze bijdrage is de confrontatie van de door Meischke en Van den Bulck geponeerde veronderstellingen met de historische (familie)gegevens.

van de hoogste Europese adel, aanwezig in 1722 bij het huwelijk van de toenmalige markiezin.⁴⁴ Een zeldzaam interieurstuk is de Christoffelschouw in de grote hofzaal. Dit sieraad, toegeschreven aan Rombout II Keldermans, is in 1522/1523 in opdracht van Jan III aangebracht, waartoe de voorgevel moest worden aangepast. De gebeeldhouwde onderdelen omvatten als voornaamste de voorstelling van een wonderverhaal uit het leven van de heilige reus Christoffel. Daarnaast verwijst de versiering, waaronder twee leeuwen met vanen en een aantal wapenschilden, naar de opdrachtgever Jan III en zijn echtgenote Adriana van Brimeu († 1500). De schouw werd in 1844 uit het toen als kazerne dienende Markiezenhof overgebracht naar het oude stadhuis aan de Grote Markt. Pas tijdens de eindfase van de laatste restauratie in 1972 is zij op de oorspronkelijke locatie teruggezet. Het geheel is een stille getuige van de luxe die het interieur moet hebben vertoond tijdens het bewind van de heren uit het geslacht Glymes van Bergen.

25

Woonplaats van heren en markiezen

Hun welstand hadden de heren en markiezen onder meer te danken aan de economische bloei van hun stad. Zij wisten het rendement van hun bezittingen en rechten daar aanzienlijk te vermeerderen, onder meer door te profiteren van ruime inkomsten uit de jaarmarkten. De omvang van hun bezit veroorloofde hun een levenswijze te volgen die bij een lid van de adelstand paste.⁴⁵ Hun aanzien hadden zij voornamelijk te danken aan hun behendigheid om in te spelen op politieke veranderingen binnen Brabant. Zij hadden daarbij het geluk steeds de winnende partij te kiezen: die van de hertogen van Bourgondië en hun erfgenamen, de aartshertogen van Oostenrijk (Habsburg). Volgens Cools golden Jan III en zijn broer bisschop Hendrik van Glymes-Bergen als de machtigste edellieden van hun generatie.⁴⁶

De heren en markiezen konden niet onafgebroken te Bergen op Zoom verblijven, vanwege hun carrière in dienst van de landsheren. Jan I van Glymes werd door zijn huwelijk opgenomen in de kring van aanzienlijke edelen in Brabant. Hertog Jan IV van Bourgondië-Brabant benoemde hem in 1422 tot drossaard van het hertogdom. Jan II was vanaf 1441 kamerheer van de hertogen Filips de Goede, Karel de Stoute en na 1477 van Maximiliaan van Oostenrijk. Jan III was al op jonge leeftijd raadslid-kamerheer van Karel de Stoute, later van diens kleinzoon Filips de Schone. Tot zijn vele andere eervolle functies behoorden die van kapitein-generaal en soeverein baljuw van Namen en gouverneur van de stad Brielle en het eiland Voorne. Antoon, de eerste markies van Bergen op Zoom, diende Karel V als kamerheer, lid van de Geheime Raad en raadshier in de Raad van State, alsmede als stadhouder van Namen en Luxemburg. Markies Jan IV volgde een soortgelijke loopbaan. De landsheer benoemde hem onder andere tot

⁴⁴ Faure, *Beknopte historie*, 304.

⁴⁵ Van Ham, *Macht en gezag*, 55-74.

⁴⁶ H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen, 2001) 11.

stadhouder van Henegouwen en gouverneur van de vestingen Valenciennes, Cambrai (Kamerijk) en Binche.⁴⁷

Voor de positie van Bergen op Zoom als residentiestad was het van belang dat de heren meerdere verblijfplaatsen in de buurt van de stad hadden. De frequentie waarin de heren gebruik maakten van het Hof te Bergen op Zoom als woonpaleis vereist nog nadere studie. Vast staat dat hun gezinnen gedurende langere perioden verbleven in nabij Bergen op Zoom gelegen kastelen. Oorspronkelijk kwam het kasteel van Wouw hiervoor in aanmerking, vervolgens dat van Borgvliet. Wegens de bemoeienissen met staatszaken was de frequentie van bewoning van het Hof in de stad soms gedurende kortere of langere perioden vrij beperkt. Als voorbeeld kan Jan III van Glymes dienen. Hij hield in 1512 en 1532 slechts vier maanden per jaar te Bergen op Zoom zijn hof. Van jaar tot jaar bestonden er echter grote verschillen. In 1521/1522 verbleef hij maar 61 dagen in de stad.⁴⁸

26 Wouw was de tweede verblijfplaats van het gezin van de eerste drie Glymes en hun voorgangers. Ook in de stadsomgeving lieten de heren en markiezen sporen van hun bezit na. De aankoop van de heerlijkheid Borgvliet door vader en zoon Jan II en Jan III in 1481 met het belangrijke kasteel en warande verschafte een vermoedelijk gerieflijker verblijf voor hun opvolgers.⁴⁹ Deze verwerving had ook gevolgen voor de omgeving van de stad. De heer liet vanaf Bergen op Zoom twee dreven naar de burcht aanleggen: de Borgvlietsedreef en de parallel daaraan lopende Nieuwe Dreef (thans Prinses Beatrix- en Jacob Catslaan). Door de moderne stadsuitbreidingen hebben deze hun oude karakter verloren.⁵⁰ Borgvliet lag dichterbij de stad dan Wouw, evenals het zogenaamde Slot van Halsteren. Dit bestond echter uit niet veel meer dan een woontoren met aangebouwde woonvleugel en kapel. Vermoedelijk diende het als jachtslot, hoewel stellige gegevens hierover niet zijn aangetroffen.⁵¹ In 1504 begon de aanleg van een nieuw bos dat grensde aan de bezittingen van het Huijbergse klooster en die van de abdij van Tongerlo. Hier kwam een 'Plantage' tot stand die vooral in 1541/1542 een grotere omvang verkreeg, maar daarna door achterstallig onderhoud in verval raakte.⁵²

Jan III kon bovendien nog beschikken over het kasteel van Walhain tussen Brussel en Leuven en – wat vooral van belang was wegens zijn vaak langdurige verblijven aldaar – het *Hof van Bergen* te Brussel, tegenover het koor van de kerk van Sint Michiel

47 C.J.F. Sloomans, *Jan Metten Lippen, zijn familie en zijn stad* (Rotterdam, 1945); Cools, *Mannen met macht*, 14, 214-222.

48 Van Ham, *Het Markiezenhof*, 63, geeft een staat van het verblijf van de heer van 1512 tot en met 1532, opgesteld aan de hand van de jaarrekeningen van de rentmeester.

49 M. Vermunt, 'Het kasteel van Borgvliet. Het "Slikpaleis" onder de Plaat', *De Waterschans*, XXIV (1994) 42-45.

50 Van Ham, *Macht en gezag*, 32, 184. Vlak bij de stad bezaten de heren van Bergen op Zoom in de veertiende eeuw (of eerder) het geheel verdwenen Bergse Bos. Vermoedelijk diende dit bos als hun jachtgebied, maar in de loop van tijd werd het in percelen verdeeld die aan particulieren verkocht werden. Tijdens de belegeringen van de stad zijn steeds grotere gedeelten ontbost om een vrij schootsveld rond de vestingwerken te verkrijgen.

51 Ibidem, 75, 168, 347.

52 Ibidem, 178, 196, 243.

en Gudula (thans kathedraal).⁵³ In de tijd van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk beschikte hij over een soortgelijk hof te Mechelen.

De toekomstige markies Antoon moest bij zijn inhuldiging in 1532 beloven te Bergen op Zoom zijn residentie te zullen houden en niet te Borgvliet, waar hij eerder had gewoond. Als gevolg van zijn verheffing door keizer Karel V tot markies van Bergen op Zoom in het daarop volgende jaar, heeft zijn Hof de tegenwoordige benaming ‘Markiezenhof’ kunnen krijgen. Het complex aan de Steenbergsestraat ging men echter juist in die periode ‘het Grote Hof’ noemen als tegenhanger in het ‘Kleine Hof’, gelegen in het noordoostelijke deel van de stad. Dit huis ontstond tijdens het bewind van de eerste markies nabij de Verloren Cost- of Begijnenpoort (thans Goudenbloemstraat, Dumontsdreef en omgeving) door samenvoeging van enige ruime, bestaande woningen die al ten tijde van Jan III waren verworven. Hierin woonde onder andere tot haar overlijden in 1563 Anna van Bergen, dochter van Antoon, eerst getrouwd met Robert van Arenberg, nadien met Hendrik van Montfoort, heer van Abbenbroek. Maria van Lannoy, weduwe van markies Jan IV, mocht er zich in 1577 vestigen.⁵⁴

27

Markies Jan IV benoemde enige malen zijn broer Robert van Bergen, prins-bisschop van Luik, om tijdens diens verblijf buiten zijn bisdom namens hem zijn heerlijkheden te besturen. Toen de prelaat enige jaren nadien langdurig ziek werd, nam Jan diens belangen te Luik waar. Droevig was echter het einde van deze Bergse Glymes. Zijn collega’s uit de ontevreden adel vaardigden hem af om in Spanje koning Filips II tot een milder standpunt te brengen ten opzichte van zijn opstandige onderdanen. Jan IV overleed daar onder bedenkelijke, niet helemaal verklaarbare omstandigheden. Voor zijn vertrek had de markies zijn echtgenote aangewezen om zijn bezittingen te beheren en andere bevoegdheden uit te oefenen. Zij ging ook strenger optreden tegen de eerste protestanten in stad en omgeving. Dit kon de koning echter niet op andere gedachten brengen. De overleden markies werd postuum veroordeeld wegens majesteitsschennis en zijn bezittingen geconfisqueerd; het Markiezaat ging deel uitmaken van de koninklijke domeinen.⁵⁵

Een gevolg van de Opstand in de Nederlanden was de vorming van een republiek in het Noorden en een herstel van de vorstelijke macht in het Zuiden. Hierdoor veranderde de positie van de markiezen en daarmee tevens de positie van Bergen op Zoom als residentie. De Republiek respecteerde de legitimiteit van particuliere eigendomsrechten, zelfs als zij tot het bezit behoorden van ‘buitenlandse’, rooms-katholieke edelen. Vanzelfsprekend hield zij haar eigen belangen in het oog, wanneer er zich een crisis of oorlogssituatie voordeed. De Staten-Generaal namen dan stad en land van Bergen op Zoom opnieuw in beslag.⁵⁶ Zodra de oorlogstoestand eindigde, volgde teruggave. Een uitzondering was het tot de vesting Willemstad omgebouwde

53 Ibidem, 73, 75.

54 W. van Ham, *Historische stedenatlas van Nederland. Bergen op Zoom* (Delft, 2003) 65-66, nr. A2.

55 Van Ham, *Macht en gezag*, 129-131, 142-147; idem, ‘Een driehoeksverhouding’, 103.

56 Het betreft hier de perioden 1581-1609, 1621-1649, 1672-1678 en 1688-1697.

dorp Ruigenhil, dat in 1611 voorgoed aan de Oranjes moest worden afgestaan.⁵⁷

Na 1648 hielden markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh (1649-1671) en haar kleinzoon François Egon de la Tour d’Auvergne (1707-1710) te Bergen op Zoom hun hof. Henriëtte Francisca van Hohenzollern, dochter van eerstgenoemde (1672-1698) huwde met een Frans edelman, Frederik Maurits de la Tour d’Auvergne. Omdat deze als militair in dienst van de Franse koning was, werd het Markiezaat tweemaal geconfisqueerd, zodat zij en haar man hier slechts gedurende enige perioden konden resideren (formeel gezien slechts enige maanden in 1672, 1678-1688 en 1697-1698). Hun kleindochter Maria Henriëtte (1710/1713-1728) huwde als laatste markiezin te Bergen op Zoom in 1722 met een Zuid-Duitse vorst, Johan Christiaan van Palts-Sulzbach. Na enige jaren verhuisde het jonge echtpaar naar het zuiden van Duitsland. Hiermee hield Bergen op Zoom in feite op als werkelijke woonplaats van de markies te dienen. Wel hield men de woonvleugel langs de tuinzijde, het zogenaamde ‘Princequartier’ in ‘dispositie’ voor een eventueel verblijf. Karel-Filips-Theodoor (1728/1729-1795, † 1799) volgde als achttienjarige zijn vader op als keurvorst van de Palts en had daar zijn residentie te Mannheim. Nadat hij in 1777 het hertogdom Beieren had geërfd en daarmee voor de tweede maal keurvorst geworden was, ging hij te München wonen. De Beierse markies liet zich te Bergen op Zoom vertegenwoordigen door hoge ambtenaren: zijn commissaris-generaal in de Nederlanden en een geheime raad. Voor deze heren werden in de zuidvleugel van het Markiezenhof vertrekken ingericht, waardoor de overige ambtenaren van de markies die er zich ondertussen in genesteld hadden, werden verdrongen.

Terwijl de leden van de families van Boutersem en Glymes vrijwel ononderbroken de touwtjes in handen hielden in Bergen op Zoom, verdween gedurende de Tachtigjarige Oorlog en daarna onder hun opvolgers het heerlijke gezag als bepalende factor binnen de stadsmuren. Het militaire element werd sterker in Bergen op Zoom, en daarmee de invloed van de staat. Ook elders was dit het geval: dit alles ging ten koste van de dominerende positie van de adel, zelfs binnen de zogenaamde heerlijke steden. Het herstel van de woonfunctie van het hofcomplex gedurende het bewind van Maria Elisabeth II werd na 1671 voor meer dan 35 jaar onderbroken, om zich vervolgens amper meer te kunnen hervatten. De laatste markies was een Duitse vorst, die zich niet of nauwelijks persoonlijk met zijn ver afgelegene bezittingen kon bezighouden. Vanaf 1722 hielden de markiezen hier geen hof meer en woonden vrijwel steeds buiten de Nederlanden. Hun ambtenaren en overig personeel bleven het Hof bewonen, totdat de Franse bezetter hen in 1795 daar met harde hand uit verwijderde.

57 B.C.M. Jacobs, ‘Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenberg en Willemstad’, in: Th. Bosman, J. Coopmans en B. Jacobs, ed., *De heerlijke stad. Achtste colloquium ‘De Brabantse stad’ Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht, 1988) 109-125.

Plaats van vestiging van administratie en ambtenaren

Vanouds stelde de heer een centraal functionerende ambtenaar aan als de drossaard van stad en land van Bergen op Zoom met de opdracht namens hem toezicht te houden en desnoods maatregelen te nemen met het doel een goed beheer en beleid te garanderen en te handhaven. Vanaf 1480 zag deze functionaris zijn bevoegdheden steeds meer beperkt tot het gebied van de stad Bergen op Zoom en haar omgeving. Dit was het gevolg van het feit, dat de bestaande schepenbanken weliswaar bleven fungeren, maar dat zij in de praktijk te maken kregen met een sterker toezicht in de persoon van de zogenaamde kwartierschouten of -drossaards die meerdere plaatsen onder hun hoede kregen. De drossaard van stad en land werd gaandeweg een *primus inter pares* ten opzichte van deze kwartierschouten of -drossaards (te Borgvliet, Oudenbosch en Wouw). Gedurende de Tachtigjarige Oorlog nam, meestal als gevolg van de militaire situatie, de zelfstandigheid van beampten toe. Dat was onder andere het geval te Fijnaart, Halsteren en Standdaarbuiten. De schouten daar gingen (naar Nederlands voorbeeld?) de titel baljuw voeren.

29

Tot 1520 beheerde één rentmeester de goederen in de gehele heerlijkheid en zelfs bezittingen daarbuiten. Hij kreeg in dat jaar collega's naast zich, belast met het beheer van de domeinen van onder andere Borgvliet, Wouw en overige gebieden. Zij stonden onder toezicht van de raad- en rekenkamer. Door de inpolderingen nam het aantal rentmeesterschappen nog meer toe. De batige opbrengsten moesten de rentmeesters volgens een tijdschema in de kassa-generaal storten. Het beheer hierover kwam in handen van een thesaurier, later rentmeester-generaal genoemd.⁵⁸ Een en ander had als doel dat de heer en zijn centraal gevestigde ambtenaren snel over geld konden beschikken. Financiële problemen leidden in de achttiende eeuw tot de aanstelling van een kassier-generaal. De rol van de rentmeester-generaal nam geleidelijk aan in betekenis af en verdween ten slotte.

De raad en rekenkamer was bevoegd om de heer/markies of zijn vertegenwoordiger te adviseren in alle zaken die het bestuur, de rechtspraak en het beheer van financiën en domeingoederen aangingen en indien nodig uit te (laten) voeren. Het college bestond uit vijf tot acht personen, maar in de dagelijkse praktijk hadden er vier tot vijf het heft in handen. Naast rechtsgeleerden gingen in de raad financiële deskundigen steeds meer een rol spelen.⁵⁹ De eerste aanwijzingen voor het bestaan van meer geregelde vergaderingen van de 'raden' (adviseurs) van de heer van Bergen op Zoom zijn rond 1480 te signaleren. Tot de uitbreidingen van het Hof in de eerste decennia van de zestiende eeuw hun beslag hadden gekregen, vergaderde het college in een door de heer aangekocht huis, dat echter juist voor die activiteiten het veld moest ruimen. Daarop kon de raad en rekenkamer beschikken over vergader- en kantooruimte en een archiefbewaarpplaats aan de grote binnenplaats in de noordoostelijke hoek van

⁵⁸ Van Ham, *Macht en gezag*, 170-171.

⁵⁹ *Ibidem*, 111-112, 125-138.

Westzijde van de Lievevrouwe- of Gevangenpoort (foto Han Bos, mei 1979; coll. auteur)

het complex. Sindsdien hebben dergelijke colleges – zij het met korte of lange onderbrekingen – gefunctioneerd totdat een in 1521 benoemde nieuwe raad meer levensvatbaar bleek te zijn. Deze bleef tot 1568 bleef fungeren.⁶⁰ Daarna onderbraken oorlogen en confiscaties de zittingen. Aan het kortstondig herstel onder markiezin Maria Margaretha van Merode en haar man Jan van Wittem (1577-1581) kwam snel een einde nadat deze de partij van Spanje had gekozen. De drie overgebleven raadsheren gingen over in dienst van Willem van Oranje, die in 1582 door de Staten van Brabant met het Markiezaat beleend werd, maar moesten in juli van het volgende jaar naar Holland vluchten. Een nieuwe raad en rekenkamer kon pas vanaf 1650 weer te Bergen op Zoom gaan fungeren.⁶¹

Wanneer er rechtshandelingen verricht moesten worden betreffende leengoederen, trad er sinds de jaren veertig van de vijftiende eeuw een ‘stadhouder’ als vertegenwoordiger van de heer op. Hij vormde samen met enige leenmannen het leenhof.

⁶⁰ Ibidem, 126-143.

⁶¹ Ibidem, 147-150.

Dit college bestond naast de stadhouder uit een griffier en doorgaans drie tot vijftien leenmannen. Uiteraard hadden hierin vooral juridisch geschoolde of ervaren personen zitting. Voor het leenhof was een aparte ruimte in het woonpaleis te Bergen op Zoom ingeruimd, die men 'Leenkamer' noemde. Het leenhof had een meer beperkte taak dan de raad en rekenkamer: oorspronkelijk deed het slechts rechtshandelingen betreffende leengoederen (overdracht, belening, belasting enzovoort). Schepenbanken gingen echter aan het leenhof moeilijke kwesties voor een bindend advies, een zogenaamd hoofd- of leervonnis, voorleggen. Daarnaast bestond er hoger beroep bij het hof, indien een van de partijen zich niet kon verenigen met een burgerlijk (civiel) vonnis van een rechtbank ten plattelande van het Markiezaat. Bij uitzondering behandelde het college ook criminele zaken. Het leenhof had bovendien rechtspraak in eerste instantie over kwesties, door partijen ter beoordeling voorgelegd.

De verbrokkelde politieke ontwikkelingen onder de opvolgers van de Glymes als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog onderbraken de zitting van de raad en rekenkamer tot kort na de vredessluiting in 1648. Het leenhof, dat gezien zijn rechtsprekende functies niet gemist kon worden, bleef na een relatief korte onderbreking opnieuw te Bergen op Zoom actief. Nadien ontwikkelde de raad zich als een relatief autonoom optredend bestuurscollege, één van de factoren waardoor de residentiefunctie gehandhaafd kon blijven.⁶²

31

Residentie en stad

In de periode van de heren uit het huis Boutersem (1353-1419) leverde de stad voor wie uit het westen naderde een indrukwekkend gezicht op. Een architectonisch geheel dat deel uitmaakte van de stedelijke ommuring: de uit die tijd daterende ronde torens van de Lievevrouwe- of Gevangenpoort. De toenmalige benaming 'des Heeren Steen' kan wijzen op een vroege bestemming als gevangenis. Die bleef ook nadat de stad naar het westen toe met het haventerrein was vergroot. In tegenstelling tot de andere stadspoorten die bij aanpassing van de vestingwerken moesten verdwijnen, bleef het gebouw in stand.⁶³ Ongeveer tweehonderd jaar later zag de bewonderende bezoeker een nieuw geheel voor zich: een fors gebouwde stenen havenfront, met daarin drie poorten: de Houtpoort, de Hampoort en de Sint-Jacobspoort. Aan de zuidzijde van het vernieuwde stadsdeel prijkte het complex van de grote watermolen, in 1518 gebouwd ter plaatse van een grotendeels tenietgegangene maalinrichting uit 1500. De bouw en exploitatie van de molen was een initiatief van Jan III van Glymes geweest. Een en ander realiseerde hij in samenwerking met de stad die hem in dit geval financieel tegemoet moest komen.⁶⁴

⁶² Ibidem, 112-113, 115-125, 150.

⁶³ W.A. van Ham, 'Heroriëntatie en veranderingen te Bergen op Zoom 1579-1609', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXIII (1990) 279-297.

⁶⁴ Van Ham, *Macht en gezag*, 339-341; idem, *Historische stedenatlas*, 73, nr. C12-14 en 78-79, nr. D7; J. Weyts, 'De watermolen te Bergen op Zoom', *De Waterschans*, XLI (2011) 11-35.

Rond het Markiezenhof veranderden de uitbreidingen van het gebouw het stratenpatroon van de stad. Men moest straatjes die tevoren stadsdelen met elkaar verbonden afsnijden en/of verleggen. De Hofstraat, een steile en rechtlijnige steeg, oplopend naar het pleintje dat nu Scholiersberg heet, ging de eerder bestaande verbindingen vervangen. De Hofstraat verbreedt zich voor de achterpoort van het Markiezenhof en leidt verder langs de grote stal (later koetshuis) naar De Vismarkt. In plaats van de tot dusverre kronkelige straatjes in de richting van de stadsmuur kwam een rechte straat, de Mosselstraat (oorspronkelijk 'Rechte- of Middelstraat' genoemd). Alleen de Wijngaardstraat met haar scherpe bocht laat vermoedelijk enigszins het karakter zien van de vroegere plattegrondstructuur.⁶⁵ Aan de westzijde van het Hof kon tegenover de grote voorpoort een pleintje worden gerealiseerd na het overwelden van de daar met een diagonale bocht westwaarts verlopende Grebbe. Naar een daar geplaatst beeld van Johannes de Evangelist kreeg het de naam 'Sint-Jansplein', die later wegens de handelsfunctie door 'Beursplein' is vervangen. De straat die hier vandaan naar het westen loopt langs een nog lang openliggend gebleven deel van de genoemde waterloop werd vervolgens rechtgetrokken. Zij droeg eerst de naam Sint-Janstraat, die echter later veranderd in Moeregrebstraat.

Jan I van Glymes nam het initiatief tot de inrichting van een kapittel in de parochiekerk van Sint-Gertrudis dat in 1428 tot stand kwam en in 1442 onder zijn opvolger Jan II pauselijke erkenning verkreeg. Jan II bedong dat de begraafplaats voor hem en zijn familie voortaan in een kapel ten oosten van het koor gevestigd zou zijn. De vorming van het kapittel heeft ongetwijfeld de bouw van een nieuw bedehuis onder leiding van de Brabantse architect Evert Spoorwater bevorderd. Nauwelijks was dit voltooid, of het stadsbestuur gaf aan Antoon Keldermans opdracht een nieuw kerkgebouw te ontwerpen dat zowel de economische welstand van Bergen op Zoom als het aanzien van zijn heren moest weerspiegelen (1489). Rond 1504 begon men met de realisatie (*timmerassien*) van dit 'Nieuwe Werck'.⁶⁶ De economische bloei liep echter in de jaren dertig aanmerkelijk terug, zodat vanaf 1539 naar een vereenvoudigd plan gebouwd diende te worden. Desondanks kwamen circa 1545 een nieuw koor en dwarsschip onder dak. Vermoedelijk kon in het nieuwe kerkgedeelte slechts een Sacramentskapel ingericht worden, tevens dienend als begraafplaats voor de markiezen en hun familie (1560). Slechts een klein deel van genoemde nieuwbouw is ten slotte aan de bestaande kerkruimte toegevoegd. De rest verviel tot een kolossale ruïne in het hart van de stad. Rond 1702 kwam aan deze onooglijke situatie een eind door de afbraak en het hergebruik van de materialen voor de nieuwe vestingwerken aan de stad.⁶⁷ Het verdwijnen van de laatste restanten van het mislukte kerkenbouwplan maakte de aanleg van een paradeplaats voor het garnizoen mogelijk. Na de verwoesting van de belendende huizen in 1747 kon men het plein uitbreiden met de sindsdien braakliggende percelen aan

65 Van Ham, *Het Markiezenhof*, 20-23; idem, *Historische stedenatlas*, 26-28.

66 C.J.A.C. Peeters, 'Het Nieuwe Werk als het bijna mogelijke', in: Van Ham, ed., *Bergen op Zoom*, 82-189; Van Ham, *Macht en gezag*, 157-169.

67 W.A. van Ham 'Van bouwval tot Huis voor het Woord', in: idem, ed., *Bergen op Zoom*, 182-189.

Reconstructie van de zuidzijde van de Grote of Sint-Gertrudiskerk, situatie circa 1550. Rechts het zogenaamde 'Nieuwe Werck' (tekening Han Bos, 2004; coll. auteur)

de noordzijde van een deel van de Huijbergsestraat, later Kerkstraat genoemd.⁶⁸

Naast de eredienst in de Gertrudiskerk stimuleerden de heren en vrouwen van Bergen op Zoom het kloosterleven binnen hun stad en heerlijkheid. In een al binnen de stad bestaand nonnenklooster vestigden zich op aandrang van het genoemde echtpaar in 1461 Franciscanessen. Naar de echtgenote van de heer droeg dit convent voortaan de naam 'Sint Margaretha in het Dal van Josaphat' of kortweg Sint-Margrietenklooster. In dezelfde periode vestigde zich Franciscanen in de noordoosthoek van de stad ter plaatse van een voormalige 'ramerij' (lakenindustrie). Aan de kloosterkerk liet heer Jan III voor zichzelf een oratorium (bidkapel) aanbouwen.⁶⁹

De status van Bergen op Zoom als residentie had als gevolg de aanwezigheid in de stad van edellieden en hoge beambten in dienst van de heren en markiezen. De meest gefortuneerden onder hen konden zich veroorloven aanzienlijke huizen te laten bouwen, waarbij zij de bouwwijze van hun broodheer overnamen. Zij lieten complexe woningen rond een binnenplaats bouwen, waarvan enige met een (bescheiden) toren. Voorbeelden hiervan waren: de woning van de drossaard Van der Werve (Moeregreststraat 18)⁷⁰ het huis *Rupelmonde*, eigendom van Merten van Cleve, secretaris van de markies, (Steenbergsestraat 19)⁷¹ het *Hof van Lier*, eertijds bezit van ridder Claes van

⁶⁸ Van Ham, *Historische stedenatlas*, 45-46.

⁶⁹ *Ibidem*, 82, E9-10.

⁷⁰ W. van Ham en C. Vanwesenbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom* (Antwerpen, 1983) 203-204. Tegenwoordig is het huis bekend als *Het Zwijnshoofd*.

⁷¹ Van Ham en Vanwesenbeeck, *Gids*, 131-132. Later heette het huis *Prince de Liège*.

Lyere (Kerkstraat 18)⁷² en het huis *Jerusalem*, eigendom van drossaards uit de families Van Eckeren en Le Lion (Hoogstraat 18).⁷³ Slechter zijn wij ingelicht over het huis met ruime tuinaanleg aan de Schoolstraat, eertijds bewoond door François van Bourgondië, heer van Nieuwerve (op Walcheren). Hij werd circa 1541 raadsheer van de markiezin-weduwe en haar zoon Jan IV van Glymes en had toen al een carrière achter de rug als hofmeester van de landvoogdes Maria van Hongarije.⁷⁴

De uitbreidingen van gebouwen als het Hof en van de Grote of Sint-Gertrudiskerk brachten veranderingen in het stratenpatroon, dat moest worden aangepast aan de nieuwe situatie. Er was echter geen plaats voor een grootse aanleg met radiale straten naar een aanzienlijk plein zoals men die in Duitsland of Frankrijk wél realiseerde. Het voormalige hofcomplex blijft ook vandaag nauw verweven met zijn stedelijke omgeving. Representatieve gebouwen zoals de Gevangenpoort en een monumentale watermolen herinneren aan het feit dat Bergen op Zoom ooit een residentieplaats was.

34

Besluit

In deze bijdrage is onderzocht of de stad Bergen op Zoom als heerlijke stad ook de kenmerken van een residentie(stad) bezat. Inderdaad was er een permanente woning als residentie (Hof) voor de stadsheer, maar de frequentie van het persoonlijk gebruik door de heren en vrouwen van de stad wisselde. Het complex diende tevens als onderkomen voor zijn centrale bestuurs- en justitiële instellingen en voor het beheer van overige bezittingen en domeinen van de heren, zowel in de stad als op het daar aan ondergeschikte platteland. Dit hield het complex levendig in de steeds langere perioden dat de heer en gebieder elders vertoefde. De aanwezigheid van het gebouwencomplex, waarin een gedeelte gereed kon worden gehouden om de lang afwezige heer of vrouw opnieuw te huisvesten, was echter voldoende om het residentiële karakter van Bergen op Zoom te handhaven. Het frequente gebruik van de administratieve ruimten in het complex gaf hierbij de doorslag. Toen de heer én zijn bestuursapparaat uit het gebouw verdwenen waren, verviel de status van residentie voorgoed. Gefortuneerde inwoners, voornamelijk functionarissen in dienst van de heer en markies pasten hun huizen aan bij de bouwwijze van het Hof. Die stonden echter verspreid over de stad en een aaneensluitend ensemble kwam niet tot stand.

Toen de bekende tekenaar Cornelis Pronk in 1748 Bergen op Zoom bezocht, maakte hij onder andere een fraai en vrij nauwkeurig gezicht op de voorgevels van het Hof. Om het geheel goed weer te kunnen geven moest hij echter een kunstgreep toepassen, namelijk een huizenblok weglaten dat de beschouwer aan zijn rechterzijde be-

⁷² Ibidem, 60. Het huis wordt thans *Wapen van Keulen* genoemd.

⁷³ Ibidem, 19. De toren, met bijschrift C. de Vries (de toenmalige eigenaar) is afgebeeld op een zeventiende-eeuws stadsgezicht: Van Ham, *De Waterschans*, XXXI (2001) 113, nr. 33.

⁷⁴ Van Ham en Vanwesenbeeck, *Gids*, 61; Van Ham, *Macht en gezag*, 130-131. Het bijbehorende grondstuk strekte zich ongeveer uit over de percelen Schoolstraat 31-35. Helaas geeft de Franse maquette van het zuidoostelijk stadsdeel en dus ook van dit gebouw geen betrouwbaar beeld.

lemmerde het geheel in één blik te kunnen zien. Het plein voor het Hof is namelijk te bescheiden van omvang om het gehele front van daaruit in zijn geheel te bewonderen. Het illustreert op visuele wijze hoe weinig het stadsbeeld bepaald wordt door een toch relatief omvangrijk gebouw. Hier wreekt zich het feit dat het niet is gekomen tot een verdere ingreep in de stadsbebouwing door de aanleg van een centraal plein waarvan het hof een dominant element had kunnen vormen. Hierdoor wordt Bergen op Zoom door de bezoeker niet meer als een residentiestad ervaren. De bouw in de twee voorbije eeuwen van vrij hoge winkelpanden vlakbij heeft het aanzien van het gewezen Hof ook geen goed gedaan. Toch is er veel van het uiterlijk bewaard gebleven of dankzij de jongste restauraties herleefd. Wij kunnen ons thans tevreden stellen met de fraaie aanblik die de erheen leidende Moeregrebstraat op het poortgebouw en de grote toren verschaffen. Een schilderachtige illustratie voor een verleden dat zijn sporen achterliet in het centrum van Bergen op Zoom.

Willem A. van Ham

Bergen op Zoom

Residence and town

36

This contribution investigates the question if Bergen op Zoom (North-Brabant) as a seigneurial town also had the characteristics of a residence town. The local lord, marquis from 1533, possessed a permanent house in Bergen op Zoom that served as a living home for personal use by him and his family from c. 1350 onwards. The residential activities were varying, partly due to the seasons, for which he had a few castles in the surrounding areas. Longer absences were caused by his political duties, for instance in counselling the sovereign at the court of Brabant in Brussels.

The complex premises in Bergen op Zoom were extended to a little palace in phases in 1485-1495 and 1504-1512. It also served as a permanent shelter for the lord's institutions: the court of appeal, feudal court, council chamber and board of administration for his dominions in town and the surrounding countryside. There was always a part of the palace reserved and kept in good order to serve the lord and his family whenever they came home. The permanent use for administrative ends settled the matter and kept up the residential character of the building and its surroundings. In the far end, Bergen op Zoom's function of residence town ceased to exist as the lord and his officials disappeared forever after the Revolution in 1795.

Willem A. van Ham (1937) served since 1954 as a municipal official. From 1988 till the end of 1994, he was the town-archivist of Bergen op Zoom. He followed studies at Nijmegen University, graduating in June 2000 on his thesis titled *Macht en gezag in het Mar-kiezaat* ('Power and authority in the Marquisate'). This study concerns a political-institutional analysis of the town and countryside of Bergen op Zoom from 1477 to 1583.

Noordsingel 140, 4611 SJ, Bergen op Zoom, The Netherlands – w.van.ham2@kpnplanet.nl

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

